

ISTORIE

Martin Sixsmith (n. 1954) a studiat limba și literatura rusă la Oxford, Harvard, Sorbona și Leningrad. Între 1980 și 1997 a fost corespondent BBC la Moscova, apoi la Washington, Bruxelles, Geneva; în anii Solidarității a transmis de la Varșovia. A relatat importante evenimente petrecute în Rusia în timpul lui Mihail Gorbaciov și Boris Elțin și a fost un martor direct al loviturii de stat de la Moscova din august 1991 și al disoluției Uniunii Sovietice în lunile care au urmat; această experiență va sta la baza cărții sale *Moscow Coup: The Death of the Soviet System* (1991), un titlu de referință în bibliografia subiectului. În 1997 a devenit director de comunicare în guvernul Blair, apoi a ocupat diverse alte funcții în departamentele de comunicare ale guvernului britanic. Între lucrările sale se numără volume documentare și de investigație, toate dedicate Rusiei, printre care *The Litvinenko File: The True Story of a Death Foretold* (2007) și *Putin's Oil: The Yukos Affair and the Struggle for Russia* (2010). Este de asemenea autorul mai multor romane: *Spin* (2004), *I Heard Lenin Laugh* (2005) și *The Lost Child of Philomena Lee* (2009), cel din urmă ecranizat în 2013. Este unul dintre cei mai prolifici și apreciați realizatori de seriale documentare pentru Radio BBC – despre literatura și arta rusă, despre moștenirea KGB-ului în Rusia contemporană sau despre scriitorii și artiștii evadați din blocul sovietic. Serialul documentar în 50 de părți *The Wild East* (2011) stă la baza volumului de față.

MARTIN SIXSMITH

RUSIA

UN MILENIU DE ISTORIE

Traducere din engleză de
Eugen Popa și Justina Bandol

 HUMANITAS
BUCUREȘTI

Cuprins

<i>Prefață și mulțumiri</i>	7
<i>Introducere</i>	9
<i>Lista hărților</i>	14
Partea I: Kievul și protodemocrația	
1. Novgorodul	17
2. Cronica lui Nestor	25
3. Cântec despre oastea lui Igor	33
4. Tătarii	41
5. Marele Cnezat al Moscovei	49
Partea a II-a: Expansiune și imperiu	
6. Ivan cel Groaznic, primul țar al Rusiei	59
7. Vremurile Tulburi	67
8. Siberia	74
9. Petru cel Mare. Modernizarea Rusiei	84
10. Ecaterina cea Mare. Rusia, putere europeană	100
11. Invazia napoleoniană și urmările ei	114
Partea a III-a: Zorii Revoluției	
12. Războaiele din Caucaz	133
13. Alexandru II. Desființarea iobăgiei	141
14. „Voința Poporului“	152
15. Reacțiunea autocrată și narodnicismul	161
16. Anul 1905	169
17. Nicolae II. Încercări de reformă	179
18. Primul Război Mondial	187
19. Prăbușirea monarhiei. Revoluția din Februarie	194
20. Lenin la Petrograd	202
21. Revoluția din Octombrie	210

Partea a IV-a: Dictatura (poporului?)

22. Primele măsuri ale guvernului provizoriu	221
23. Războiul Civil	228
24. Comunismul de război	238
25. Noua Politică Economică	248
26. Stalin la putere	258
27. Colectivizarea forțată și foametea din Ucraina	266
28. Industrializarea forțată	277
29. Avangarda în primii ani ai URSS	288
30. Marea Teroare	313
31. Invazia Germaniei naziste	330
32. Marele Război pentru Apărarea Patriei	350
33. Primii ani de după război	372
34. Începutul Războiului Rece. Moartea lui Stalin	386
35. Moștenirea lui Stalin	409

Partea a V-a: Democrați cu picioare de lut

36. Nikita Hrușciov. Dezghețul	423
37. Leonid Brejnev. Perioada stagnării	444
38. Mihail Gorbaciov. Perestroika și glasnost	460
39. Puciul din august 1991. Sfârșitul Uniunii Sovietice	487
40. Boris Elțin. Eșecul reformelor	511
41. Vladimir Putin. Revenirea la autocrație	528

<i>Cronologia istoriei ruse</i>	<i>551</i>
<i>Bibliografie</i>	<i>557</i>
<i>Indice</i>	<i>575</i>
<i>Credite fotografice</i>	<i>599</i>

Prefață și mulțumiri

„Rusia nu mai trebuie privită ca un astru îndepărtat, strălucind slab – scria George Macartney în 1767 –, ci ca o mare planetă care s-a impus în sistemul nostru și ale cărei mișcări afectează mișcările planetelor aflate pe alte orbite.“ Rusia are, într-adevăr, un asemenea efect. Studiind, lucrând și scriind despre această mare planetă o viață întreagă, am sfârșit prin a fi atras în orbita ei.

Le sunt recunoscător membrilor echipei cu care am lucrat la producerea serialului BBC *Rusia: Estul sălbatic* – Adam și Anna Fowler, Richard Bannermann și Neil Gardner. Doresc să-i mulțumesc lui Geoffrey Hosking pentru lectura manuscrisului și lui Don Murray pentru că mi-a strunit exprimările nefericite. Îi rămân îndatorat neobositului și strălucitului cercetător care m-a sprijinit, și care se întâmplă să fie chiar fiul meu, Daniel Sixsmith. Și îi mulțumesc soției mele, Mary, care s-a împăcat cu ideea unui soț absent mai tot timpul (de obicei în secolul al XV-lea).

Se cuvin adresate mulțumiri editurii Continuum pentru permisiunea de a cita din cartea mea *Putin's Oil*, editurii Macmillan pentru utilizarea materialului din *Litvinenko File* și editurii Simon & Schuster pentru pasajele din *Moscow Coup*.

Londra, martie 2011

Introducere

În urma uneia dintre cele mai turbulente convulsii ale Rusiei, revolta decembriștilor din 1825, poetul Feodor Tiutcev scria:

Ferice-i cine pe-astă lume
În vremi de cumpănă-a trecut!
Căci, spre a-și face-ospățul cunoscut,
Preabunii l-au chemat anume.

La ale lor isprăvi aparte
Și la-al lor tainic gând părtaș –
El bea cerescul aldămaș
Din cupa vieții fără de moarte.¹

Am simțit că înțeleg la ce se referă în dimineața zilei de luni 19 august 1991.

Fiind corespondent la Moscova al Televiziunii BBC, presimțisem că urma să se petreacă ceva, dar știrile care m-au trezit în acea dimineață mi-au tăiat respirația. Televiziunea și radioul de stat transmiteau propagandă comunistă de cel mai jos nivel, care nu se mai auzise de câțiva ani la Moscova și care acuza regimul reformist al președintelui sovietic Mihail Gorbaciov de subminarea Uniunii Sovietice și de exercitarea puterii în slujba unor „interese ostile poporului sovietic”². Venise vremea, spunea crainicul, „de a restabili mândria și puterea URSS”. Emisiunea conchidea: „Din motive de sănătate, Mihail Gorbaciov este incapabil să-și mai îndeplinească sarcinile [...]; conducerea a fost preluată de un Comitet de Stat pentru Starea de Urgență.”

1. Feodor Tiutcev (1803–1873), *Țițeron* (Cicero, 1830), F.I. Tiutcev, *Stihotvorenia*, Hudojestvennaia Literatura, Moskva, 1972.

2. Transmisiune la posturile de radio și televiziune sovietice (ORT), 19 august 1991. Știre a agenției TASS din aceeași dată; redată în întregime pe prima pagină a ziarului *Pravda* din 20 august 1991.

Avea loc un puci conservator împotriva președintelui sovietic Gorbaciov. În timp ce alergam pe stradă, îmi amintesc că am văzut coloane de tancuri coborând pe largile bulevarde către Kremlin. Fuseseră trimise de cei care-l puseseră pe Gorbaciov sub arest și care conduceau acum țara. Scena era tulburătoare.

În zilele care au urmat însă, rușii obișnuiți s-au așezat în fața tancurilor; unii dintre ei au fost împușcați sau striviți pentru hotărârea lor de a apăra democrația. Eram acolo atunci când președintele Rusiei, Boris Elțin, ultimul campion al liberalismului după arestarea lui Gorbaciov, a urcat pe un tanc pentru a da un aer dramatic sfidării față de puci. Timp de două zile și două nopți, Elțin a așteptat atacul la Casa Albă a Rusiei. Dramaticile evenimente ale acelor zile de august au decis rezultatul confruntării dintre forțele reformiste și cele ale autocrației dure din Uniunea Sovietică. Conservatorii și-au pierdut cumpătul în fața gălăgioasei opoziții publice, puciul s-a prăbușit, iar conducătorii lui au fost arestați.

Eram convinși – și am spus-o în relatările mele – că prăbușirea dinozaurilor comuniști care organizaseră lovitura, împreună cu dizolvarea Partidului Comunist, ce deținuse puterea vreme de 70 de ani, însemnau moartea autocrației în Rusia, secole întregi de reprimare alungate și înlocuite cu libertatea și cu democrația. Dar mă înșelam. În deceniul următor, Rusia a încercat să se transforme într-o democrație de piață de tip occidental, dar a alunecat pe calea inflației galopante, a violenței interetnice și a haosului. În anii care au urmat, după 2000, procesul s-a inversat în mare măsură. Țara este stabilă și relativ prosperă, însă democrația și libertatea au trecut din nou pe plan secund între prioritățile statului. Spectrul autocrației bântuie din nou Rusia.

Ar fi trebuit să-mi dau seama atunci, în 1991. Prins de euforia Moscovei, uitasem însă lecția istoriei care ne învață că, în Rusia, tentativele de reformă sunt urmate de întoarcerea la autocrație – putere necontrolată concentrată în mâinile unei singure autorități care nu răspunde în fața nimănui. Se întâmplase de atâtea ori în trecut, încât era improbabil ca de data aceasta lucrurile să se petreacă altfel.

Dacă m-aș fi înșelat doar eu, n-ar fi fost mare lucru, însă – fapt mult mai serios – liderii Europei și Americii s-au înșelat și ei: au trimis economiști învățați de la Harvard care să supravegheze tranziția Rusiei la economia de piață, s-au bucurat de înfrângerea comunismului și au considerat problema rezolvată, declarând triumfător că

de-aici înainte Rusia va fi ca noi. Dacă Vestul ar fi învățat lecțiile istoriei, ar fi putut evita o parte din teribilele greșeli pe care se pregătea să le facă, greșeli care au întunecat relațiile dintre Est și Vest, au irosit miliarde de dolari și au contribuit indirect la eșecul experimentului liberal al Rusiei.

Dacă vrem să înțelegem procesele care au acționat în ultimele două decenii, trebuie să cunoaștem bine istoria de o mie de ani a Rusiei. Rusia n-a fost niciodată cu adevărat „ca noi“, dacă prin asta înțelegem o democrație liberală, orientată spre economia de piață, în care cei care exercită puterea reprezintă voința poporului și pot fi înlocuiți printr-un proces guvernat de legi.¹ Modelul rusesc, exceptând unele scurte perioade recurente de experimente radicale, a fost întotdeauna unul opus: autocrația îi plasează pe deținătorii puterii deasupra legii; ei conduc prin drept divin sau prin „dictatura poporului“, dar aproape întotdeauna cu ajutorul forței brute.

Celor care socotesc Rusia o națiune protoeuropeană le scapă esențialul. Rusia privește în două direcții: către tradițiile democratice, guvernate de legi, ale Occidentului, dar în același timp – și cu un plus de ADN de acest tip moștenit în organismul ei – către formele de guvernare asiatice din care s-a nutrit la începuturile istoriei sale, ceea ce rușii numesc *silnaia ruka*, pumnul de fier al puterii centralizate.²

Există în Rusia o școală de istorie, bazată pe determinism, care susține că Rusia este de-a pururi sortită să fie condusă de pumnul autocrației; că asta face parte din natura ei, iar democrația de tip occidental nu va funcționa niciodată pentru ea. Această viziune a fost întreținută în general de conservatorii britanici și americani în anii Războiului Rece și s-a bucurat recent de un reviriment. E poate un diagnostic prea categoric, evocând prea tare discreditata „inevitabilitate istorică“ a lui Hegel și Marx. Dar nu pot să nu observ cât de des a fost

1. Consider, bineînțeles, că nu se poate spune că democrația, în forma definită aici, a existat undeva în lume între declinul Atenei după anul 146 a.Chr. și reapariția ei timidă în Europa secolului al XVII-lea.

2. Dacă e nevoie de dovezi în privința identificării rușilor cu modelul autocratic, Centrul „Levada“ de Analiză a Opiniei Publice din Moscova a efectuat în ultimii douăzeci de ani un sondaj anual. La întrebarea „Trebuie ca Rusia să fie condusă de o *silnaia ruka*?“, media răspunsurilor pozitive a fost între 40 și 45%, la care se adaugă 20-30% care au fost de acord că „există vremuri în care Rusia are nevoie să-și concentreze toată puterea într-o singură mână“. V. *Opinia publică în Rusia, 2009* (Moscova, 2010), Centrul de Analiză „Iuri Levada“, www.levada.ru.

pronunțat de-a lungul istoriei Rusiei. Încă de la primii conducători, Rurik și Oleg, până la Ivan cel Groaznic și Petru cel Mare, s-a spus că Rusia era prea mare și prea neorânduită pentru a putea fi vreodată condusă de o putere descentralizată; doar *silnaia ruka* a unei autocrații centralizate putea ține laolaltă imperiul și putea menține ordinea între diversele sale popoare. Aceeași motivație a fost folosită de țarii din secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, de regimul comunist în secolul XX și – *mutatis mutandis* – de Vladimir Putin în secolul XXI.

Gluma exasperată a lui Winston Churchill cu „ghicitoarea învelită într-un mister aflat într-o enigmă” a dat tonul comodei presupuneri a Occidentului că rușii sunt prea complicați pentru a putea fi înțeleși. Dar, dacă reușim să pătrundem istoria Rusiei, putem descoperi rădăcinile comportamentului ei, care pare adeseori enigmatic. Rusia este o combinație frapantă de Est și Vest, fapt tulburător de-a lungul secolilor pentru artiștii, scriitorii și gânditorii ei.

Chinuitoarele întrebări ale poetului Aleksandr Blok „Suntem sciți? – Suntem asiatici?” vorbesc despre o Rusie străduindu-se să apere valorile culturale ale Occidentului, dar respinsă de Europa din pricina naturii ei estice, barbare:

Da, suntem neamul asiatic, scit,
Ducând în ochii oblici lăcomia!

[...]

Dar scutu-n mâini l-am dus ca robii,
Și neclintiți de strajă am rămas,
Între mongoli și vrajba Europei!

[...]

E Sfinxul rus, sever, triumfător,
Vărsându-și sângele-n câmpie
Spre tine ațintind scormonitor
Priviri de ură și prietenie.

[...]

Știm zarva din foburgul parizian,
Și briza răcoroaselor Veneții,
Și portocalii sub cerul diafan
Și Kölnul sub învăluirea ceții.

[...]

Ne-om da în lături, vom intra-n păduri
Din fața Europei cumsecade,

De-acolo-i vom zvârli, cu ochii duri
Săgețile privirilor nomade.¹

Îmbinarea istorică dintre Est și Vest prinde chip în figurile eurasiatice ale multor ruși. (Priviți, de exemplu, la o fotografie a lui Lenin și veți vedea ceva răsăritean în ochii lui înguști.) Se pune acut întrebarea dacă Rusia ar trebui să fie „europeană“, sau ar trebui să-și îmbrățișeze moștenirea „asiatică“, inclusiv sistemul de guvernare autocratic primit de la mongoli. Iar sentimentul că Rusia se află în Europa fără a face parte din ea stăruie și astăzi. Kremlinul oscilează între represiunea autoritară a opoziției politice și o dorință șovăielnică de a convinge Occidentul că respectă drepturile omului.

Scopul meu a fost de a așeza în această carte evenimentele la care am fost martor în 1991 în contextul lor istoric, de a sublinia momentele de răscruce din istoria Rusiei, acele „momente nestăpânite ale destinului“, în care ar fi putut să apuce calea reformei ce-ar fi transformat-o într-o democrație liberală, sau să urmeze mai departe calea autocrației – uneori totalitară, represivă și dictatorială.

N-am urmărit să fac o judecată de valoare. N-am presupus că o cale e de la sine mai bună sau mai adecvată condițiilor Rusiei. Am vrut însă să aflu de ce a fost urmată o cale, și nu alta, să evaluez ce anume ar fi fost necesar pentru a propulsa această puternică națiune pe un drum complet diferit și să stabilesc cât de aproape s-a aflat ea de această direcție. Ar fi putut Rusia, în locul autoritarismului renăscut de astăzi, să devină o democrație occidentală, cu o economie de piață ca a noastră?

1. Aleksandr Blok (1880–1921), *Skift* (1918), A.A. Blok, *Izbrannîe Proizvedenia*, Biblioteka Klassiki, Moskva, 1988 [A. Blok, „Sciții“, în *Versuri*, trad. rom. Victor Tulbure, Univers, București, 1973, pp. 314–315 – *n.t.*].

Lista hărților

Rusia Kieveană, 1054	16
După Vremurile Tulburi, 1618	69
Rusia în Europa, 1815	123
Expansiunea Rusiei către sud, 1763–1914	188–189
URSS în 1922	256–257
Contraofensiva sovietică, 1942–1945	356
Prăbușirea Uniunii Sovietice, 1991	514–515

PARTEA I

KIEVUL ȘI PROTODEMOCRAȚIA

CAPITOLUL 1

Novgorodul

Am ajuns la Novgorod înainte de răsăritul soarelui. Dormisem primele cinci ore ale călătoriei cu trenul de noapte, spre nord, pe linia rapidă a căii ferate principale Moscova–Petersburg. Dar după ce trenul a cotit către Novgorod, m-am trezit în zgâlțâielile de pe linia secundară prost întreținută. Mă îmbrăcasem cu mult înainte ca *dejurnaia* să vină cu ceașca de ceai negru rusesc. La șase dimineața am ieșit din stația Novgorod în aerul rece al dimineții.

Orașul dormea, așa că i-am cerut unui taximetrist să mă ducă pe malul celălalt al râului Volhov. Vechiul cartier comercial al orașului, Iaroslavovo Dvorișce, în care generații de negustori se târguiseră și se adunaseră apoi la rugăciune în biserica cu ziduri albe și turlă albastră, era tăcut și rece. În întuneric mi se vedea aburul răsuflării. Pe malul celălalt, luna plină plutea peste zidurile kremlinului din Novgorod, într-una dintre cele mai perfecte și nealterate priveliști din Europa – fortificațiile roșii medievale așezate pe taluzul înverzit și, înălțându-se peste ele, înalta cupolă de aur a Catedralei Sfânta Sofia.

La mijlocul secolului al IX-lea, înainte ca numele Rusia să fi fost vreodată rostit, Novgorodul era un popas pe ruta comercială dintre Marea Baltică la nord și Imperiul Bizantin la sud. Zona era populată de triburi slave care se luptau pentru supremație. Dar în momentul în care războiul fratricid părea inevitabil căpeteniile de trib au căutat să ajungă la o înțelegere. În vremurile acelea, dominate de agresiunea militară, era un eveniment remarcabil.

„Și între ei nu se mai da dreptate și neamurile se ridicau împotriva neamurilor și erau între ei vrăjmășii și începură să se lupte între ei.”¹

1. Traducerea pasajelor din *Cronica lui Nestor* în Serge A. Zenkovsky (ed.), *Medieval Russia's Epics, chronicles and tales*, Dutton, New York, 1963, pp. 49–50 [trad. rom. și comentarii G. Popa-Lisseanu, Tipografia „Bucovina“,

Mărturia cronicarului despre evenimentele din Novgorodul secolului al IX-lea ne oferă un indiciu timpuriu al caracterului conciliator, bazat pe lege, pe care orașul îl va dovedi în secolele ce-au urmat. În locul războiului civil, populația a decis să se unească sub conducerea unei căpetenii neutre, chemată din afară:

Și se duseră peste mare la Varegi, la Ruși, căci acești varegi se numeau *Rusi*, după cum alții se numesc Svezi, alții Norvegi și Angli, alții Goți: tot astfel și aceștia. Grăiră deci către *Rusi*, Ciuzii, Slovenii, Kricicii și Vesii: „Țara noastră este mare și bogată, totuși în ea nu este nici o rânduială; de aceea veniți la noi să ne conduceți și să ne cârmuiți“. Și s-au ales trei frați cu triburile lor și luară pe toți *Rusii* cu ei și veniră. Rurik, cel mai mare, se stabili la Novgorod [...]. Și după acești Varegi s-a numit țara Novgorod rusească [...].¹

Povestea e grozavă, rușii o învață la școală. Dar, cum se întâmplă atât de des în istoria Rusiei, există neînțelegeri asupra detaliilor. *Cronica lui Nestor* este unica sursă asupra sosirii cneazului Rurik și, de fapt, asupra întregii perioade. Ea face parte dintr-o serie de cronici scrise mult mai târziu de un șir de călugări și care, cu toate că sunt evocatoare și poetice, nu sunt prea demne de crezare. Rurik poate fi un personaj real sau poate fi o figură mitică, alcătuită din mai multe chipuri de prinți vikingi veniți să conducă ținuturile rusești.

Dar istoria rusă nu se bazează niciodată exclusiv pe fapte. Istoria reală se întrepătrunde cu istoria romanțată, zămisbind miturile care au modelat identitatea națională. Ca și noi ceilalți, rușii au cunoștințe destul de schematic asupra propriului trecut; am prieteni ruși foarte educați care au dificultăți în a numi multe date de referință. Însă una pe care o cunosc cu toții este 862, anul în care se spune că ar fi sosit aici Rurik pentru a forma națiunea *rusă*.²

Orologiile din Novgorod au bătut ora șapte dimineața.

ed. I.E. Torouțiu, București, 1935; am preluat mai jos citatele din această traducere – *n.t.*].

1. *Ibid.*

2. Rusia s-a format prin agregarea unor principate cu centrul la Kiev. Aceste ținuturi au devenit mai târziu țările pe care le cunoaștem astăzi drept Rusia și Ucraina. Între ruși și ucraineni există încă o dispută pentru rolul de adevărat urmaș al Rusiei timpurii. Fără îndoială că ar fi greșit să ne referim în acest stadiu timpuriu la Rusia, ruși sau identitate rusească. Adjectivul „rus-esc“ (engl. „*Rus-sian*“) este artificial și stângaci, dar este modul cel mai bun de a indica entitatea la care ne referim. [În traducere am redat etnonimul *rus*, care îi desemnează pe protoruși, prin formele *rus* (sg.), *rusi* (pl.), scrise cursiv (*n.t.*).]

Am observat kremlinul trezindu-se la viață, așa că am traversat pasarela pietonală peste râu și am hoinărit pe drumul care duce la porțile lui înalte de lemn. În incintă, un ansamblu imaculat de structuri istorice încercuiește splendida catedrală din secolul al XI-lea și, în centrul unei peluze, se află Monumentul Mileniului din Novgorod. Ridicat în 1862, în alte vremuri de mari schimbări pentru Rusia (vezi pp. 158–160), el e dominat de o statuie de bronz a unui cavaler în armură, care poartă un coif în stil nordic și anul 862 pe scut. De-a lungul secolelor, școlarii au învățat că așa arăta Rurik vikingul. Sondajul meu neștiințific printre trecători a arătat că toți cei dispuși să discute credeau că sosirea lui la Novgorod a fost momentul nașterii națiunii ruse.

„Cred că Rurik e un personaj foarte important în istoria noastră. El este fondatorul primei dinastii ruse, prima monarhie a țărilor“, mi-a spus Svetlana, studentă la Limbi Străine. „Da, bineînțeles că a fost un personaj important, pentru că el a fost cel care a unit țara, care a fost fondatorul țării noastre“, a încuviințat Aleksei. „Înainte de el erau doar niște triburi, dar după el a rămas o țară!“ Mașa merge chiar mai departe: „Rurik a creat statul nostru, Rusia noastră. El a pus bazele întregului nostru sistem... A fost primul dintr-o dinastie care a domnit multă vreme în vechea Rusie. Așa că nu e doar un domnitor, pentru noi e un simbol.“¹

Astfel de revendicări sunt un exemplu perfect de istorie romanțată pusă înaintea faptelor. Nici un efort de imaginație nu poate asemui ținuturile conduse de Rurik (dacă a existat) și de urmașii lui cu o națiune sau un stat. Acestea au reprezentat doar ceva mai mult decât o grupare de clanuri printre multe altele și au rămas așa încă multe secole. Dar, fapt sau ficțiune, invitarea lui Rurik de a ocârmui triburile beligerante cu o *silnaia ruka* indică nevoia unei puteri centralizate care să aducă ordinea și unitatea într-o țară frământată. E o mentalitate care, peste secole, va fi înglobată în spiritul rusesc. Însuși cuvântul care înseamnă stat, *gosudarstvo*, are conotații diferite de corespondentul lui din limba engleză: nu sugerează o guvernare imparțială, reprezentativă, prin consens, cu drepturi garantate și sub domnia legii, ci este mai aproape de un regat – literalmente, o „domnie“ care depinde exclusiv de capriciile conducătorului ei autocratic. Și se poate susține că această mentalitate s-a materializat, mulți ani mai târziu, prin nașterea Rusiei.

1. Interviuuri înregistrate în septembrie 2010.